

כנס מחקרי חברון ויהודה

דברי הכנס

קובץ מאמרים בעקבות הכנס השני
שהתקיים בקרית ארבע חברון ביום ז' סיון תשע"ב

עורכים: יורם אלמכיאס ומוריה פרג'ון
יעוץ מדעי: פרופ' ישראל רוזנסון

מדרשת חברון
מדרשה ללימודי ארץ ישראל ויהדות

הוצאת מדרשת חברון, קרית ארבע-חברון, תשע"ג 2013

עריכה לשונית: חנה פורטגנג

אפרתה
המכללה האקדמית לחינוך

מדרשת חברון
מדרשה ללימודי ארץ ישראל ויהדות

© כל הזכויות שמורות למדרשת חברון

הוצאת מדרשת חברון, מדרשה ללימודי א"י ויהדות

ת.ד. 1631 קרית ארבע-חברון 90100

טל' 02-9961311, פקס 02-9961801

דוא"ל: midrasha@mhebron.org

עיצוב והפקה: **אשחר & ותקין**

תוכן העניינים

5	דבר העורכים
9	מאמרים: יהודה זיו
11	קרית הארבע היא חברון
16	יהודה זיו 'אפרתה' - לא 'אפרת'!
20	נעם ארנון המבנה שמעל מערת המכפלה - 'המאוזוליאום היהודי': מקורות השראה ומשמעויות רוחניות-ארכיטקטוניות
48	דביר רביב ואריה קליין הישוב היהודי במערב הר חברון בימי מרידות היהודים ברומאים לאור הממצאים ממערת טור-צפא וסביבותיה
69	זאב ה' (ז'אבו) ארליך ברכת ה'קזאזין' בחברון
86	מיכל בן יעקב על הישוב היהודי בחברון באה ה-19 ומדוע לא יישבו בו יהודים מערבים (יהודי צפון אפריקה)?
101	עצמונה וקסמן שבתאי גלוי ונסתר בפרשת רכישת הקרקעות בחברון בידי רבי חיים ישועה בג'איו בשנת 1807 ובשנת 1811
118	יורם אלמכיאס הגנה יהודית בחברון: תרפ"ט-תרצ"ו

על היישוב היהודי בחברון במאה ה-19 ומדוע לא יישבו בו יהודים מערבים (יהודי צפון אפריקה)?

מיכל בן יעקב

קבוצות שונות זו מזו מקרב היהודים תופסות את עיר האבות, חברון, בצורות מגוונות, המתבטאות בעולמם הרוחני ובפעילותם המעשית. במאמר זה אני מבקשת להציג מקרה בוחן אחד - מקומה של חברון בתפיסתם הרעיונית של יהודי צפון אפריקה שעלו לארץ ישראל במאה ה-19¹, ובהתיישבותם - או ליתר דיוק בהיעדר התיישבותם - בחברון. אמנם יהודים מוגרבים אחדים אכן ישבו בחברון, אך כפי שנראה, במהלך המאה ה-19 הם היו יחידים בלבד, יוצאים מן הכלל המלמדים על הכלל, ולא התגבשה קהילת יהודים מערבים בעיר.

ארץ ישראל במאה ה-19 - סקירה כללית

שליש הראשון של המאה ה-19 הייתה ארץ ישראל חבל ארץ מרוחק ממרכז האימפריה העות'מנית. מסע נפוליאון בשנת 1799 פתח צוהר למערב, אך הפתח לא נוצל ולא היה המשך למגעים שנוצרו. לעומת זאת בשנת 1831, בעקבות הכיבוש המצרי שנמשך שמונה שנים וחצי שבהן שלט מוחמד עלי במצרים ובארץ ישראל, נקשרו קשרים מדיניים וכלכליים עם המערב, ונוסעים וצליינים רבים ביקרו בארץ. השלטון המצרי עודד את הצמיחה הכלכלית של הארץ באמצעות פיתוח תוצרת חקלאית וסחר חוץ, וטיפח קשרים עם אירופה. בשנת 1838, למשל, פתחה בריטניה קונסוליה בירושלים.²

בשנת 1840, כשחזר השלטון העות'מני לשלוט בארץ ישראל, היו פני הארץ אחרים; חלו שינויים באימפריה העות'מנית ובהתמודדותה עם מעצמות אירופה. מגמת פיתוח קשרים עם המערב נמשכה למרות הסתייגויות השלטון, וקונסוליות נוספות נפתחו בזו אחר זו: פרוסיה וגרמניה (1842), צרפת (1843), ארצות הברית (1844), אוסטריה (1849), רוסיה (1858)

1 באופן קבוצתי מכונים יהודי צפון אפריקה מערבים או מוגרבים, דהיינו מהמגרב, מערב העולם המוסלמי. למרות הדמיון, היו ועודם הבדלים בין הקהילות, מבחינה היסטורית, תרבותית וקהילתית. לאורך הדורות נעשתה ההבחנה בתיעוד היהודים בין 'המערב החיצון' (טריפוליטניה, תוניסיה ואלג'יריה) ובין 'המערב הפנימי' (מרוקו). במהלך המאה ה-19 הלכו והעמיקו ההבדלים הפוליטיים בין האזורים עם התפוררות האימפריה העות'מנית, עם התמורות בשלטון הסולטן השריפי המרוקאי ועם חדירת מעצמות אירופה הקולוניאליות.

2 לדין על התקופה ראו: שמיר, תשמ"ו; מעוז, 1968, עמ' 13-20.

ואחרות. בעקבות לחצים מפנים ומחוץ נאלץ 'השער העליון' לחוקק רפורמות בשלטון, בין היתר ביחסו אל הלא-מוסלמים. סדרת הרפורמות הראשונה, שפורסמה בשנת 1839, והשנייה, שיצאה בשנת 1855, הבטיחו את זכויות העדות הלא-מוסלמיות באימפריה. סדרה שלישית של רפורמות נחקקה בשנת 1876, ונועדה למנוע את התערבות המעצמות בענייני שלטון האימפריה.³

אף שהחוקה החדשה לא קוימה הלכה למעשה, נשבה בארץ רוח חדשה במערכת השלטון ובמערכות הכלכלה המסורתיות. תנופת הפיתוח הכלכלי חודשה בשנות ה-50, הן ביזמת זרים הן ביזמת תושבים מקומיים.⁴ פיתוח ספינות הקיטור וכניסתן לשימוש מסחרי בשנות ה-30, עם הגברת הביטחון בים התיכון בעקבות פעילות צבאית צרפתית ובריטית, הרחיבו את היקף התחבורה הימית בים התיכון, ואתה גדל גם מספר הנוסעים לארץ ישראל. משנות ה-40 החלו לפעול בים התיכון חברות שיט בריטיות, אוסטריות, איטלקיות, צרפתיות, רוסיות ואחרות. משנת 1853 כללה חברת 'לוידיס' האוסטרית את הנמלים המתפתחים של חיפה ויפו במסלוליה.⁵

מספר הקונסולים, המיסיונרים, החוקרים, המבקרים וההרפתקנים שהגיעו לארץ הלך וגדל, והקשרים עם חוץ לארץ הלכו והתחזקו. מיסיונרים פעלו בקרב היהודים ובקרב הערבים המקומיים והקימו מוסדות סעד וחינוך; חוקרים ממגוון תחומים ביקרו בארץ ועבדו בה מטעם אוניברסיטאות, קרנות מחקר וממשלות זרות. נציגים אלו מאירופה ומאמצות הברית, רשמיים ולא-רשמיים, החדירו ניצני מודרניזציה לארץ ותבעו מהשלטונות שיערבו לביטחונם האישי והקבוצתי, שישפרו את דרכי התחבורה והתקשורת ושיעניקו זכויות משפטיות לעצמם ולבני חסותם, מרביתם יהודים.⁶

תהליכים ותופעות אלו נתנו את אותותיהם גם בהתפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל. בשליש הראשון של המאה ה-19 מנה היישוב היהודי בכל הארץ פחות מ-9,000 נפש בלבד.⁷ מצבם הכלכלי והפוליטי של היהודים היה בלתי-יציב והתאפיין בתלות ובחוסר הביטחון, הן בתנודות חדות בכלכלת הארץ וביחס השליטים המקומיים אליהם והן בחסדי יהודי הגולה וביכולתם להושיט עזרה.⁸ במחצית השנייה של המאה ה-19 התייצב מצבם של היהודים בארץ,

3 על תקופת הרפורמות, התנוזמאת, ראו: מעוז, תשמ"א, עמ' 15-24; שמיר, תשמ"ו; קוואטרט, 1994, עמ' 776-761.

4 גרוס, תשל"ז; שמיר, תשמ"ו, עמ' 140-142, 152-156; גילבר, 1986.

5 אביצור, תשל"ו, עמ' 303-306, כותב שבשנות ה-30 וה-40 הגיעו אניות קיטור רק עד ביירות, ומשם נסעו העולים בספינות מפרשים. לדיון בעניין ראו: קוואטרט, 1994, עמ' 798-800; אגסטנר, 1996, עמ' 136-142, 151-152; בולנגר, 1990.

6 לדיון על האישים, על הארגונים ועל פעולותיהם ראו: בן אריה, 1979.

7 בן אריה, תשל"ט, עמ' 631.

8 על היישוב היהודי בארץ בתקופתו של מוחמד עלי ראו: קרגילה, תש"ן. על השינויים במעמדם של היהודים

וחברו יחד התמורות בעולם היהודי, השיפורים באמצעי התחבורה והתקשורת והרפורמות והשינויים בארץ, והאיצו את קצב העלייה. בשנות ה-30 וה-40 היה גידול מתון יחסית בעלייה, אך משנות ה-50 ובעיקר משנות ה-60 וה-70 חל גידול ניכר במספר העולים שהגיעו לארץ בכל שנה, אם כי מעטים מהעולים הגיעו לחברון. קצב הגידול המואץ נמשך גם בשנות ה-80 וה-90, ובקרב העולים היו גם ציונים, אנשי העלייה הראשונה. בשנת 1900 נאמד היישוב היהודי כ-56,000 נפש לערך, כאשר עיקר הגידול היה כאמור מעלייה ולא מגידול טבעי.⁹

חברון והיישוב היהודי בעיר מאמצע המאה ה-19 ועד סופה

התפתחות חברון הייתה אטית יחסית ליתר ערי הארץ. למרות השטחים החקלאיים הפוריים שהקיפו את העיר, ובהם מטעים וכרמים עשירים, ולמרות מעמדה של חברון כעיר מחוז וכמרכז עירוני לאזור כפרי נרחב, עקפו אותה דרכי המסחר החדשות. המסחר הוסיף להתנהל בעיר בהיקף מצומצם, והמגעים עם אירופה ועם בני אירופה בארץ היו מעטים. לעתים רחוקות ביקרו בעיר קונסולים זרים, ואף אחד מהם לא התיישב בה, "רק שעות אחדות מירושלם!" [!] לחברון ובכל זאת בה אין שום זכר מאירופיות [!] "כתב א"צ אידלסון בלוח ארץ ישראל לשנת תרע"ג.¹⁰ דרכים קשות למעבר הרחיקו נוסעים, ורק בשנות ה-90 של המאה ה-19 נסללה דרך לעגלות מחברון לירושלים. התמורות ותהליכי המודרניזציה הראשונים שחדרו לירושלים ואף לטבריה ולצפת, הגיעו לחברון באיחור רב, אם הגיעו.

המצב הביטחוני באזור לא היה שפיר בלשון המעטה, וגם הוא גרם לניתוק חברון מההתפתחויות בארץ ובמזרח התיכון. חברון סבלה מאוד מהכיבוש המצרי וממעשי שוד והרס רבים שבאו בעקבותיו. בשנת 1834 השתתפו תושבי חברון בהתקוממות נגד איברהים פחה, השליט המצרי בארץ. לאחר כישלון המרד ובמשך 25 שנה כמעט, השתלט השייח' עבד אל-רחמאן אמיר מהכפר דורא על חברון ועל כל סביבותיה. תמורת שוחד שדרש מהתושבים הוא נתן את חסותו אך המשיך לסחוט כספים מהתושבים ומעוברי אורח בכלל, ומיהודי חברון בפרט.¹¹ השתלטותו בלמה את התפתחות המסחר באזור ואת התפתחות העיר.

גם התפתחותה הדמוגרפית של חברון פיגרה אחר ערי הפנים המסורתיות האחרות, ומבחינת היהודים פיגרה מאוד אחר שיעורי הגידול הניכרים של היישוב היהודי בירושלים, בטבריה ובצפת, שלא לדבר על ערי הנמל המתפתחות של חיפה ויפו. בתחילת המאה נאמד היישוב

במאה ה-19 ועל המפנה בו החל משנות ה-40 ראו: מעוז, תשמ"ו.

9 בן אריה, תשל"ט, עמ' 631; שמלץ, תשל"ו.

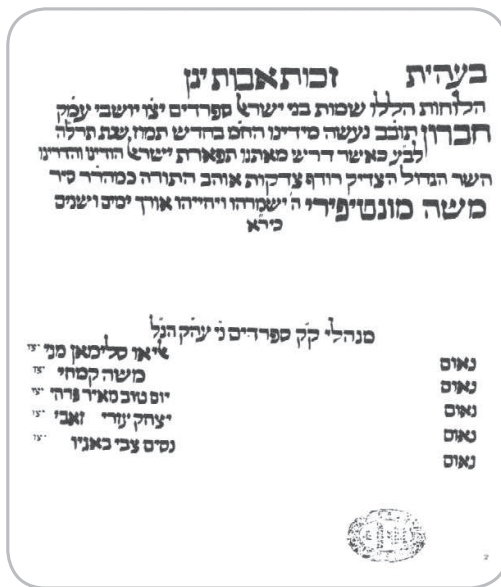
10 צב"י, תרע"ג, עמ' 32.

11 על מרד הפלחים בחברון, על עבד אל-רחמאן ובמיוחד על היחס ליהודים ראו: לונץ, תרס"ו, עמ' 48-49; לונץ, תרס"א, עמ' 317-321; גת, תשל"ב, עמ' 174-179; אבישר, תשל"ל, עמ' 46-48; מעוז, 1968, עמ' 108-109,

118-123.

ב-200 נפש בלבד, כמעט כולם ספרדים. בשנת תקע"ט (1819) הגיעה לעיר הקבוצה הראשונה של חסידי חב"ד, והם הגדילו את היישוב גידול ניכר.¹² אך לאחר מכן ובמשך כ-30 שנה גדלה האוכלוסייה היהודית אך מעט. גידול הקהילות, הרכבן הדמוגרפי ומאפייניהן ידועים לנו מתיעוד מהימן ביותר - סדרת חמישה מפקדים מפורטים שיוזם משה מונטיפיורי בעת ביקוריו בארץ או לקראתם (ראו איור 1-2).¹³

איור 1 - הצהרת יהודי חברון למשה מונטיפיורי, תרל"ה. מקור: א"מ 533 וכן מתכ" 6155, פורסם באדיבות Montefiore Endowment Fund, London.

במפקד הראשון שנערך בחברון ביזמת מונטיפיורי בשנת תקצ"ט (1839) נפקדו 416 יהודים, מהם 244 ספרדים ו-172 אשכנזים. במפקד תרט"ו (1855) נפקדו שם 492 יהודים, וכעבור עשור, בשנת תרכ"ו (1866) היה המספר כמעט זהה.¹⁴ בסוף שנות ה-60, לאחר הסתלקותו של עבד אל-רחמאן, ובמשך שנות ה-70 נראו סימני התאוששות. במפקד תרל"ה (1875) נפקדו 933 יהודים, מספר כמעט כפול מהנפקדים עשר שנים קודם לכן.¹⁵ בשנות ה-90 הגיע היישוב

12 לונץ, תרס"ו, עמ' 48-49; יערי, תשל"ז, עמ' 679-682; אבישר, תשל"ל, עמ' 45-46, 117-119.
 13 המפקדים שמורים בארכיון מונטיפיורי, לונדון [להלן: א"מ]. עם העותקים במיקרופילם במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית, ירושלים [להלן: מתכ"י]. המפקד הראשון פורסם אצל אסולין, תשמ"ז. לדיון על המפקדים ועל מהותם ראו: בן יעקב, תשס"ו.
 14 א"מ, כרכים 528, 531, 537, וכן מתכ"י, סלילים 35115, 6153, 6159; בן יעקב, תשס"א, עמ' 234-235; אסולין, תשמ"ז, עמ' 176-182; אבישר, תשל"ל, עמ' 130-136.
 15 א"מ 533, וכן מתכ"י 6155. שנתיים לאחר המפקד דיווח פרומקין על כ-600 עד 700 יהודים בחברון. חבצלת,

The document is a statistical account titled "בעיה" (Be'ia) and "ספרדים" (Sephardim) from 1896. It details the Jewish population in Hebron, categorized by various groups and their respective counts. The document is a statistical account by Moshe Montefiore, listing various categories of residents and their numbers. The table is organized into columns for different groups and their respective counts.

איור 2 - לוח שמות בני ישראל ספרדים היושבים בעה"ק חברון בשנת תרכ"ו (1866). מקור: א"מ 537, וכן מתכ"י 6159. פורסם באדיבות Montefiore Endowment Fund, London

ככל הנראה לשיא גודלו: בשנת 1896 דיווח לונץ על 1,429 נפש, מהם 810 ספרדים ו-619 אשכנזים.¹⁶ לאחר מכן חל צמצום במספר היהודים בעיר, אם כי חלו בו תנודות בשל הגעת קבוצות עולים אשכנזים.¹⁷ במשך כל התקופה היו הספרדים כ-60% מכלל הקהילה. בחברון, בשונה מערי הקודש האחרות במאה ה-19, היו מרבית הספרדים ילידי הארץ (בעיקר ילידי חברון), לעתים קרובות בני עולים ולא העולים בעצמם.

כמה גורמים בלמו את קצב גידול היישוב היהודי בחברון, ואת התפתחות העיר בכלל: "מצב היהודי בחברון שפל הנהו מאד מאד ממצב איש ישראל ביתר ערי פלשת ואולי גם בכל ערי תורגמה, הקטנים והגדולים".¹⁸ קנאות ערביי חברון, גם לאחר תקופתו של עבד אל-רחמאן, הרתיעה עולים חדשים מלהגיע לעיר, כי הם "ידועים כפורעי מוסר שאינם יודעים חוק... ואין

שנה 7, גל' 4 (ט במרחשוון תרל"ז, 27 באוקטובר 1876), עמ' 23.

16 לונץ, תרנ"ו, עמ' 20.

17 לונץ, תרס"ו, עמ' 31, 49. בן אריה, תשמ"א, עמ' 90, מעריך את היישוב היהודי בחברון בשנת 1900 ב-1,200 נפש ובשנת 1910 ב-1,500 נפש.

18 "חברון", חבצלת, שנה 7, גל' 4 (ט במרחשוון תרל"ז, 27 באוקטובר 1876), עמ' 23.

דין ואין דיין.¹⁹ מעבר לכך הכבידו היעדר שירותי בריאות ותנאי תברואה ירודים על היהודים, והביאו לשיעורי תמותה גבוהים ולגירעון בגידול הטבעי. כל אלו לא רק שבלמו את עליית יהודים לחברון אלא גם גרמו לעזיבת רבים שגרו בעיר במשך תקופה.²⁰

יהודים מערבים בחברון

אמנם היישוב היהודי בחברון לא היה גדול וקצב גידולו היה אטי למדי, אך מעיבוד נתוני המפקדים מאמצע המאה ה-19 עולה תמונה שבה כמעט נעדרו עולי המגרב מחברון למרות גלי עלייה לארץ של מאות ואלפים ליעדים אחרים. בצפת, בטבריה ובירושלים התיישבו מאות משפחות מערבים, אלפי נפשות, על חכמי הקהילה, פרנסיה וענייה, אך בחברון התגוררו מערבים אחדים בלבד עד לסוף המאה, ובוודאי שלא נוצרה קהילת מערבים. במפקד הראשון שיזם מונטיפיורי בשנת תקצ"ט (1839) ישבה בעיר משפחה אחת בלבד, כאלפיה, שתי נשותיו ובתו, בת 4.4 במפקדים מן השנים תר"ט (1849) ותרט"ו (1855) אין רישומי משפחות מהמגרב כלל, ובשנת תרכ"ו (1866) מופיעה משפחה אחת, חיים אביג'דיד, אשתו וילדה ושלושת בניהם, אמו האלמנה, שמחה אביג'דיד, ויתום אחד, חיים - בנו של יעקב תורג'מאן - בסך הכול שבע נפשות. כעבור עשור, במפקד תרל"ה (1875), ישבו בעיר חמש משפחות: חכם יהודה מערבי ממרקש ואשתו נידא, חכם שלמה עמיאל מרבאט, אשתו ריקא וארבעת ילדיהם, חכם אברהם הלוי, אשתו ג'אלא ובנם, חכם נסים אדהן, אשתו וילדם, שלוש אלמנות ילידות המגרב: שמחה אביג'דיד, פריחא מערבי, ועישא חיון, ועוד שני יתומים ושלוש יתומות (שלושה מתוך החמישה לבית יעקב ורחל תורג'מאן). כולם רשומים במפקד כעניים שהתפרסנו בדחק ממלאכה או מרוכלות וניזונו מקופת הקהילה.²² בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה הגיע זרם חלש של מערבים לחברון, אך ככל הנראה היו אלו יהודים שעלו ארצה בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19, התיישבו ביפו ולאחר מכן עברו לחברון כדי לקדם את המסחר שם.²³ בחודש אדר תרע"ח (1918), בעת מלחמת העולם הראשונה, נפקדו בחברון שמונה משפחות מערביות שהן 46 נפש, מהם 32 ילידי הארץ והיתר עולים שהגיעו ארצה בשנות ה-80 וה-90.²⁴

19 שם, עמ' 21.

20 בשנת 1905, למשל, מצא סמילנסקי 44 ילידי חברון ביפו, חמישה מערבים. סמילנסקי, תרס"ז, עמ' 22. לדעת רופין, 1968, עמ' 34, במשך 20 השנים שלפני 1907 פחת היישוב היהודי בחברון לכדי מחצית, והערכתו זו נראית לי סבירה.

21 א"מ 528, וכן מתכ"י 35115; אסולין, תשמ"ז, עמ' 176. ייתכן שהיו מערבים מבין ילידי הארץ, אך אין נתונים על כך.

22 א"מ 537, 533, וכן מתכ"י 6159, 6155.

23 עפר, 1995. לעומת זאת בשנת תרס"ב (1902), עת ביקר רבי יצחק נסים טולידאנו בחברון, לא הזכיר שום פגישה עם יהודי מערבי כפי שהזכיר בביקוריו בערים אחרות. טולידאנו, תשמ"א, עמ' 155-156.

24 המשדר הא"י, תרע"ח, עמ' 36.

מדוע לא הגיעו מערבים לחברון?

על רקע הנתונים שהוצגו לעיל עולה השאלה: מדוע לא הגיעו מערבים לחברון כפי שהגיעו לערי הקודש האחרות, ואף לערי הנמל יפו וחיפה? כדי לענות על השאלה עלינו להרחיב את היריעה ולסקור את דפוסי התיישבות המערבים בארץ בכלל, ולאחר מכן לחזור למקרה של חברון. נסקור את הגורמים לריכוז עולי המגרב בצפון הארץ, את הגורמים שהרתיעו את התיישבותם בירושלים בזמנים אחרים ואת אלו שעודדו את הגעתם לעיר, ולבסוף נדון בגורמים לדחיקת יהודים מערבים מחברון. נתמקד בגורמים פנים-קהילתיים, חברתיים ורוחניים בחברון שהיו שונים במהותם מהגורמים שביתר ערי הקודש, בפעילות השד"רים שייצגו את חברון בשליחותיהם במגרב ובתנאים הנדרשים כדי ליצור קהילה עדתית ביישוב היהודי. ברצוני להדגיש שלעניות דעתי לא נמנעו יהודי צפון אפריקה מלהגיע לחברון במודע, אלא גורמים רוחניים, חברתיים וקהילתיים מובהקים משכו אותם למקומות אחרים, בעיקר לטבריה ולצפת, והחל מאמצע המאה ה-19 במידה מסוימת גם לירושלים. אחדים אכן הגיעו לחברון, אך הם יוצאים מן הכלל המלמדים על הכלל, וכאמור לא הגיעו די מערבים כדי ליצור קבוצת משנה ביישוב שם.

בכל דיון על דפוסי התיישבות כמו גם על המניעים לעלייה, נוסף על היבטים כלכליים, ביטחוניים ופוליטיים יש מרכיבים סובייקטיביים ואידאולוגיים המחברים בין תפיסות חברתיות ותרבותיות של היחיד וקבוצתו ובין המרחב וקדושתו.²⁵ אידאולוגיות ואמונות דתיות משפיעות ישירות על החלטות לעקור ממקום מגורים ואף קובעים יעדי הגירה ודפוסי התיישבות. תפיסות אלו של המרחב מכונות בשם כולל 'גאוגרפיה דתית', geopiety או georeligiosity, ובהן משולבים ומחוברים האדם, הקדושה והמרחב.²⁶ הגאוגרף יי-פו טואן (Yi Fu Tuan) מדגיש שבאמצעות האמונות והאידאולוגיה אפשר אף לחזות מראש דפוסי פעילות ואת תוצאותיהם.²⁷

חברון נוכחת בתודעת יהודי המגרב כאחת מערי הקודש, אך היא נעדרת זיקה מיוחדת וסגולות מבחינה רגשית ורוחנית. יהודי הגולה הכירו את הארץ לא רק באמצעות התנ"ך אלא גם דרך דרשות ואגדות, והודות לשליחי דרבנן, שד"רים, שהגיעו לגולה ותיארו את הארץ מתוך זיקתם למקומות הקדושים שהתפתחו במשך הדורות (ראו איור 3-4). מתוך הקשר העמוק של יהודי המגרב, ובמיוחד יהוד מרוקו, לקבלה, לספר הזוהר ולרבי שמעון בר יוחאי, וכן למקום המרכזי שתפס רבי מאיר בעל הנס בקרב העם, טיפחו השד"רים הרבים שהגיעו למגרב מצפת ומטבריה את הקשר הישיר בין קהילותיהם ובין יהודי המגרב. נכתבו פיוטים רבים ששבחו את

25 סק, 1980, עמ' 168-169.

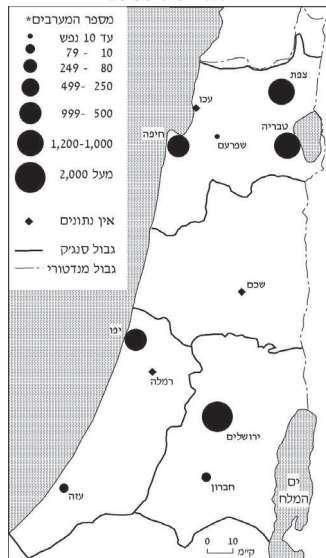
26 קרק, 1992; טואן, 1976; גולקה וכ"ץ, תש"ס. ראו גם מאמרים העוסקים באידאולוגיה ומקום, אם כי רובם אינם מתמקדים באידאולוגיה דתית: בייקר וביגר, 1982. סק עוסק אף הוא במגוון משמעויות מקום ומרחב, אך ממעט לעסוק בממד הקדושה והחיבור בין האמונה הדתית, לחברה ולמרחב. ראו: סק, 1980.

27 טואן, 1977, עמ' 88, 99.

עיר האבות.³⁰ שד"רים רבים שיצאו למגרב משלוש ערי הקודש האחרות היו בעצמם יוצאי המגרב, מה שהוסיף להצלחתם. אפשר להניח ששילוב הגורמים פגע בהצלחת שד"רי חברון בצפון אפריקה, הן בתרומות שאספו הן במגעייהם הישירים עם יהודי המקום טרם עלייתם.

מעבר לזיקה הרוחנית, הרגשית והאישית, נאסרה כידוע כניסת יהודים למערת המכפלה, לעומת הגישה הפתוחה והחופשית למתחמים המסורתיים של רבי שמעון בר יוחאי במירון ושל רבי מאיר בעל הנס ליד טבריה, שהיו ברשות היהודים. לא כך בחברון, "אשר אין לנו רשות לדרך אף על מפתן שעריו [של מערת המכפלה]".³¹ המבצר וציוני הקבר של האבות והאימהות היו בשליטה מוחלטת של המוסלמים; יהודים ונוצרים הורשו להתקרב רק עד גרם המדרגות המוליך אל הבניין. לא היו עליות לרגל למקום בזמנים קבועים, כדוגמת העלייה לרגל לציון הקבר של רבי מאיר בעל הנס שהונהגה בטבריה בי"ד באייר, העלייה לקברו של רבי שמעון בר יוחאי במירון ולקבר שמעון הצדיק בירושלים בל"ג בעומר, או הביקורים הקבועים בקבר רחל אימנו בבית לחם. קברי הקדושים בסביבת חברון, כגון ציון הקבר של אבנר בן נר ועתניאל בן קנז, לא היו אבני משיכה מיוחדות ליהודי המגרב.

אף כי לחברון מעמד של אחת מארבע ערי הקודש, היא לא תפסה מקום בתודעתם כיעד להתיישבות או לעלייה לרגל.³² לעומת זאת הבחירה בגליל כיעד ליהודי המגרב בעת עלייתם ארצה הייתה טבעית. בהגיעם 'ביקרו' אצל רבי שמעון ורבי מאיר, השתטחו על קבריהם והתפללו למען הפרט והכלל. במהלך המאה ה-19 היו כמעט 80% מהספרדים בגליל מעולי המגרב או מצאצאיהם. בעבורם נחשבה חברון כמעט 'מחוץ לתחום' (ראו איור 5).

איור 5 - תפוסת היישובית של היהודים המערביים בארץ ישראל, תר"ס (1900). מקור: בן יעקב, עלייתם והתיישבותם, מפה 3, עמ' 117.

30 ראו לדוגמה שליחותו של רבי חיים בן וואליד למרוקו בשנת תרנ"ט אצל: עובדיה, תשנ"ב, עמ' ריח-ריט; יערי, תשי"ג, עמ' ריג, רכה-רכה. יערי, תשל"ז, לפי מפתח 'חברון'.

31 לונץ, תרס"ו, עמ' 26, ותיאורים נוספים שם עמ' 33-36.

32 תודתי לשמשון צ' לוינגר, ספרן 'יד הרב נסים', שבעקבות הפרסום על הרצאתי בעניין זה ב'כנס מחקרי חברון' תשע"ב, הביא לידיעתי קטעים אחדים מן הספרות הרבנית בנושא.

עם זאת חברון לא נעדרה כל סממני מערבים. למרות הפעילות המוגבלת של שד"רים מחברון במגרב הגיעו תרומות משם. בשנת תרנ"ג, למשל, הגיעו תרומות נדיבות מיהודים מאלג'יר ומאוראן שבאלג'יריה למימון שירותי בריאות בעיר, ולוחות הקדשה בבניין שלימים נודע כ'בית הדסה' מנציחים את תרומותיהם (ראו איור 6-7).³³

איור 7 - אבן הקדשה המנציחה את תרומת שלמה גבאי מהראן [אוראן] שבאלג'יריה, תרנ"ג. הצילום באדיבות יוסף שרביט. לתיאור התרומה ופיענוח ההקדשה ראו: שרביט, 'ראשית הרפואה', עמ' 92.

איור 6 - אבן הקדשה המנציחה את תרומתה של א"ח [אשת חן] מירא אפיריאט מהראן [אוראן] שבאלג'יריה, תרנ"ג. הצילום באדיבות יוסף שרביט. לתיאור התרומה ופיענוח ההקדשה ראו: שרביט, 'ראשית הרפואה', עמ' 91.

מלבד הזיקה הרוחנית שמשכה מערבים לשיבה בגליל, השפיעו על העולים גם גורמים חברתיים. כבר בסוף המאה ה-18 ובראשית המאה ה-19 הגיעו לצפת ולטבריה עולים ומשפחותיהם, והם משכו לשם בני משפחה נוספים, חברים ובני קהילותיהם. הוותיקים יכלו לסייע בהתאקלמות העולים הראשונית, והם המשיכו לתמוך זה בזה. הם ייסדו מסגרות חברתיות, בתי מדרש ובתי כנסת על בסיס עדתי, ובו בזמן השתלבו גם בקהילה הספרדית.³⁴ בחברון לא נוצר גרעין יהודים מקהילות המגרב שימשוך אחריו עולים, וגם לא היה מנהיג שיוביל ושיגבש את הקבוצה כגון הרב שמואל עבו מאלג'יריה שהגיע עם משפחתו לצפת סביב שנת תקע"א (1811) ומילא תפקידים ציבוריים רבים,³⁵ או הרב דוד בן שמעון מרבאט שבמרוקו שהגיע לירושלים בשנת תשי"ד (1854), ארגן את בני העדה וייסד בתי כנסת ומוסדות קהילה.³⁶ מנהיגים כאלו היו כאבן

33 שרביט, תרס"ח, עמ' 89-104.

34 בן יעקב, תשנ"ד; בן יעקב, תשס"ג; בן יעקב, בדפוס. אף כי עפר, 1955, מצייר תמונה של קהילה המערבית בחברון בסמוך למלחמת העולם הראשונה - ובמיוחד אחריה - לא נוסד כל מוסד או ארגון עדתי.

35 לדיון על שנת עלייתו ראו: בן יעקב, תשס"א, עמ' 129-130 ומקורות שם.

36 בן יעקב, תשס"א, עמ' 211-214 ומקורות שם.

שואבת לבני קהילותיהם שעלו ארצה. אף כי היו מערבים אחדים בחברון, לא הייתה שם אף אישיות מערבית בולטת אחת שמילאה תפקיד ציבורי במאה ה-19.³⁷ מעבר לכך שלטו בחברון ביד רמה - כמו בירושלים במחצית הראשונה של המאה, ולעתים בחסות העדה הספרדית בירושלים - הספרדים יוצאי תורכיה והבלקנים, ובחברון גם יוצאי עירק, והם קיבלו על עצמם את כל תפקידי הקהילה. נוצרו בקהילה מחלוקות חריפות ולא היה אפשר לפתח בעיר פעילות של קבוצות משנה.

מספר בני העדה במקום גם הוא הכריע לגיבוש קהילת משנה בקרב הספרדים. בצפת ובטבריה היו המערבים כ-75% או 80% מכלל הספרדים בעיר. טבריה נועדה כ'מכנס הקטנה' והיה גם אזור בעיר שכונה 'חראת אל-פילאלי', הרובע של יוצאי תפילאלת שבמרוקו.³⁸ בסוף המאה ה-19 בירושלים היה שיעור המערבים בקרב הספרדים קטן יותר, כ-16% מכלל הספרדים, אך הם מנו מעל 2,000 נפש, בהחלט די לקיום מוסדות קהילה. לעומת חיי הקהילה שיצרו המערבים בירושלים, בצפת ובטבריה ואף בקהילות החדשות בחיפה וביפו, המצב בחברון היה אחר: מערבים אחדים בלבד התיישבו בה, לא הייתה שום משפחה מערבית בולטת מבחינה כלכלית וגם לא הייתה כל קבוצה ראשונית או מנהיג של יוצאי המגרב שיהווה מוקד חברתי למשיכת עולים נוספים. בפעילות החברתית והכלכלית דמו המערבים בחברון למערבים שישבו בקהילות הוותיקות הקטנות האחרות, כשכם, עזה ועכו. במהלך המאה ה-19 לא עלה מספר המערבים ביישובים האלה על אחוז אחד או שניים מכלל המערבים בארץ, ואף לא נוצרו בהם קהילות משנה של מערבים.

סיכום

במאה ה-19 הצטלבו גורמי ביטחון ופוליטיקה, קהילה ורוח, ובלמו את התיישבות היהודים המערבים בחברון, עיר האבות. לא נוצרו התנאים הנדרשים לחיי קהילה: מספר היהודים המערבים בחברון היה קטן, לא היה מנהיג רוחני או גשמי, לא נוסד בית כנסת או מוסד עדתי ולא ידוע על מסגרות חברתיות ייחודיות. לא היה בעיר מוקד זיקה רוחנית ייחודית למערבים ובו גישה חופשית כדי למשוך את העולים לעיר. כל אלו מצביעים על סיבות להיעדר המערבים מהיישוב היהודי בחברון לעומת ריכוזיהם המובהקים בערים אחרות בארץ.

עם הגורמים הייחודיים שבלמו התפתחות מרכז ליהודים מערבים בעיר, השפיעו גם הסיבות שהרתיעו את היהודים בכלל מלהתיישב בחברון, ובהם קשיים בשל מיקומה הגאוגרפי של העיר, המרוחק ממרכזי מסחר, והביטחון האישי והקהילתי הירוד. היהודים בחברון חיו בצפיפות ובדלות רבה יותר מבערים אחרות, סבלו מהשפלות מצד הערבים ולא זכו להגנה קונסולרית.

37 יש להדגיש שבתקופות קודמות היו חכמים מערבים בולטים בעיר, כגון הרב חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) במאה ה-18.

38 בן יעקב, תשנ"ד; בן יעקב, בדפוס.

נוסף על חוסר הביטחון ואולי בגללו, הייתה הקהילה היהודית בחברון שקועה בחובות וסבלה ממחלוקות פנימיות קשות.³⁹ נראה שצירוף מחלוקות פנימיות קשות, הנהגה קהילתית בידי ספרדים יוצאי תורכיה ובבל ואפשרויות פרנסה מוגבלות - הרתיעו מערבים מלעלות לעיר האבות.

אלמנטים רוחניים וקהילתיים אשר משכו את המערכים לצפת, לטבריה ולירושלים, נעדרו מחברון. העיר לא נתפסה כסמל הגאולה כפי שנתפסה ירושלים ואף טבריה, ולא הייתה בה זיקה ניכרת למסורת הקבלית, הנטועה עמוק בקרב יהודי המגרב. השד"רים הרבים שיצאו לקהילות צפון אפריקה מצפת, מטבריה ומירושלים חיזקו את הקשר הישיר של יהודי המגרב עם נופי הגליל וירושלים והפיצו ידיעות על המצב בערים אלו, ולעומתם שד"רים מעטים יצאו מחברון. במאה ה-16, ה-17 וה-18 היו מערבים בולטים בעיר, ומאוז תשכ"ח חזרו יהודים מכל העדות לחברון. היום שונה היישוב היהודי בקריית ארבע-חברון, ובה מאות ואלפי יוצאי צפון אפריקה.

ביבליוגרפיה

- אביצור, תשל"ו ש' אביצור, חיי יום יום בארץ ישראל במאה התשע-עשרה, ירושלים, תשל"ו.
- אבישר, תשל"ל ספר חברון (עריכה: ע' אבישר), ירושלים, תשל"ל.
- אגסטנר, 1996 R. Agstner, "The Austrian Lloyd Steam Navigation Company", in: *Austrian Presence in the Holy Land in the 19th and early 20th Century* (ed. M. Wrba), Tel Aviv, 1996, pp. 136-157.
- אסולין תשמ"ז מיפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט-1839) (לפי כ"י מונטיפיורי 528) (עריכה: ה' אסולין), ירושלים, תשמ"ז.
- א"מ, מתכ"י מיפקד יהודי ארץ-ישראל, ארכיון מונטיפיורי, לונדון [א"מ], כרכים 528, 529, 531, 533, 537. המפקדים צולמו ונשמרו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית, ירושלים [מתכ"י], סלילים 35115, 6151, 6153, 6155, 6159.

39 הדי המחלוקות הגיעו לירושלים, לערי הארץ האחרות ואף לחוף-לארץ, כולל למגרב. לתיאור שתיים מן המחלוקות הקשות ביותר, בשנת תרכ"ב ובשנת תרל"ט; ראו: בן צבי, תשכ"ט, עמ' 231-232; גת, תשל"ב, עמ' 176-179.

- P. Boulanger, "Témoignages sur le transport des immigrants en Méditerranée: les rapports des capitaines des Messageries maritimes (1871-1914)", in: *Navigation et migrations en Méditerranée, de la Préhistoire à nos jours* (ed. J.L.), Paris, 1990, pp. 351-362. **בולנגר, 1990**
- A.R.H. Baker & G. Biger (eds.), *Period and Place, Research Methods in Historical Geography*, Cambridge, 1982. **בייקר וביגר, 1982**
- י' בן אריה, עיר בראי תקופה, כך ב: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים, תשל"ט. **בן אריה, תשל"ט**
- י' בן אריה, "שנים-עשר היישובים הגדולים בארץ ישראל במאה התשע-עשרה", *קתדרה* 19 (תשמ"א), עמ' 83-143. **בן אריה, תשמ"א**
- Y. Ben Arie, *The Rediscovery of the Holy Land in the Nineteenth Century*, Jerusalem, 1979. **בן אריה, 1989**
- מ' בן יעקב, "בתי הכנסת של יהודי צפון אפריקה בטבריה במאה התשע-עשרה", *מטוב טבריה* 9 (תשנ"ד), עמ' 42-58. **בן יעקב, תשנ"ד**
- מ' בן יעקב, עלייתם והתיישבותם של היהודים המערביים בארץ ישראל במאה התשע-עשרה, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א. **בן יעקב, תשס"א**
- מ' בן יעקב, "היהודים המערביים בצפת במאה ה-19", בתוך: *צפת ואתריה* (עריכה: א' שילר וג' ברקאי), ירושלים, תשס"ג, עמ' 226-234. **בן יעקב, תשס"ג**
- מ' בן יעקב, "מפקדי מונטיפיורי כמקור לחקר היהודים באגן הים התיכון במאה ה-19: הדוגמה של יהודי צפון אפריקה", *פעמים* 107 (תשס"ו), עמ' 117-149. **בן יעקב, תשס"ו**
- מ' בן יעקב, "מכנאס הקטנה: יהודי מכנאס בטבריה במאה ה-19", בתוך: *ספר לכבוד הרב ד"ר משה עמאר* (עריכה: מ' בר אשר, א' וסטרייך וש' שרביט), רמת גן, אוניברסיטת בר-אילן [בדפוס]. **בן יעקב, בדפוס**
- י' בן צבי, *שער הישוב, ירושלים, תשכ"ט*. **בן צבי, תשכ"ט**
- י' ברנאי, "העדה המערבית בירושלים במאה ה-19", בתוך: *פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים* א (עריכה: י' בן פורת, י' בן ציון, א' קידר) ירושלים, תשל"ג, עמ' 129-140. **ברנאי, תשל"ג**

- L. Guelke & Y. Katz, "Ideas, Ideologies and Human Landscapes: A Proposal for the Practice of Historical Geography", in: **גולקה וכ"ץ, תש"ס**
 נוף מולדתו, מחקרים בגאוגרפיה של ארץ-ישראל ובתולדותיה מוגשים ליהושע בן-אריה (עריכה: י' בן-ארצי, י' ברטל, א' ריינר), ירושלים תש"ס, עמ' 63-79.
- G. Gilbar, "The Growing Economic Involvement of Palestine with the West, 1865-1914", in: *Palestine in the Late Ottoman Period, Political, Social and Economic Transformation* (ed. D Kushner), Jerusalem & Leiden, 1986, pp. 188-210. **גילבר, 1986**
- נ' גרוס, "תמורות כלכליות בארץ ישראל", *קתדרה* 2 (תשל"ז), עמ' 111-125. **גרוס, תשל"ז**
- ב' גת, *הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881)*, ירושלים, תשל"ב. **גת, תשל"ב**
- Y. Tuan, "Geopietty: A Theme in Man's Attachment to Nature and to Place", in: *Geographies of the Mind, Essays in Historical Geosophy, In Honor of John Kirtland Wright* (eds. D. Lowenthal & M.J. Bowden), New York, 1976, pp. 11-39. **טואן, 1976**
- Y. Tuan, *Space and Place, The Perspective of Experience*, Minneapolis, MN, 1977. **טואן, 1977**
- ה' טולידאנו, "יומן מסע של רבי יצחק נסים טולידאנו לארץ ישראל עלייתם של יהודי מארוקו לארץ ישראל בשלהי המאה ה-19", *ממזרח וממערב* ג (תשמ"א), עמ' 141-158. **טולידאנו, תשמ"א**
- א' יערי, *שלוחי ארץ ישראל, ירושלים, תשל"ז*². **יערי, תשל"ז**
- א' יערי, "תעודות לתולדות הישוב בחברון", *סיני* לב (תשי"ג), עמ' רט-רכח. **יערי, תשי"ג**
- א"מ לונץ, "היהודים בארץ הצבי", *ירושלים* ה (תרס"א), עמ' 189-239, 285-324. **לונץ, תרס"א**
- לוח ארץ ישראל 1 (עריכה: א"מ לונץ), תרנ"ו. **לונץ, תרנ"ו**
- א"מ לונץ, "העיר קברות אבותי", *לוח ארץ ישראל* 11 (תרס"ו), עמ' 26-56. **לונץ, תרס"ו**
- M. Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861, The Impact of the Tanzimat on Politics and Society*, Oxford, 1968. **מעוז, 1968**
- מ' מעוז, "תמורות במעמדם של היהודים באימפריה העות'מאנית", *מקדם ומים* א (תשמ"א), עמ' 11-28. **מעוז, תשמ"א**

- המשרד הא"י, המשרד הארץ ישראלי של ההסתדרות הציונית, ספירת יהודי ארץ ישראל א, יפו, תרע"ח.
- סמילנסקי, ז' סמילנסקי, "היישוב העברי ביפו על פי רשימות סטטיסטיות שנעשו בשנת תרס"ה", הוספה להעומר א (תרס"ז), חוברת א, עמ' 6-50; חוברת ב, עמ' 51-108.
- סק, 1980 R.D Sack, *Conceptions of Space in Social Thought, A Geographic Perspective*, Minneapolis, MN, 1980.
- עובדיה, תשנ"ב ד' עובדיה, קהלת צפרו, חלק ה: הקהלה והשד"רים, ירושלים, תשנ"ב.
- עפר, 1995 א' עפר בן שמחון, סיפורי חברון, תל אביב, 1995.
- צרפתי, 2002 מנחה שלוחה, תיאור מקומות קדושים בידי אמנים יהודים (עריכה: ר' צרפתי), ירושלים 2002.
- צב"י, תרע"ג א' צב"י [א"צ אידלסון], "ממחוזות הארץ", לוח ארץ ישראל 18 (תרע"ג), עמ' 31-65.
- קוואטרט, 1994 D. Quataert, "The Age of Reforms, 1812-1914", in: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (eds. H. Inalcik with D. Quataert), Cambridge, 1994, pp. 759-945.
- קרגילה, תש"ן צ' קרגילה, הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840), דפוסי חברה וכלכלה, תל אביב, תש"ן.
- קרק, 1992 R. Kark, "Land-God-Man: Concepts of Land Ownership in Traditional Cultures in Eretz-Israel", in: *Ideology and Landscape in Historical Perspective, Essays on the Meanings of Some Places in the Past* (eds. A.R.H. Baker & G. Biger), Cambridge, 1992, pp. 63-82.
- רופין, 1968 א' רופין, פרקי חיי א-ג, תל אביב, 1968.
- שמיר, תשמ"ו ש' שמיר, "מתי התחילה העת החדשה בתולדות ארץ ישראל?" קתדרה 40 (תשמ"ו), עמ' 139-158.
- שמלץ, תשל"ו ע' שמלץ, "קווים מיוחדים בדמוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה", בתוך: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים ב (עריכה: מ' פרידמן, י' בן ציון, י' טובי), ירושלים, תשל"ו, עמ' 52-76.
- שרביט, תרס"ח י' שרביט, "ראשית הרפואה המודרנית בחברון וחלקם של יהודי אלג'יריה בהקמת הקומה הראשונה של בית הדסה, תרנ"ג", ירושלים וארץ ישראל 6 (תרס"ח), עמ' 89-104.